Peer Reviewed

ISSN 2319-8648

Indexed (SJIF)

Impact Factor - 7.139

Current Global Reviewer

UGC Approved International Refereed Research Journal Registered & Recognized
Higher Education For All Subjects & All Languages

Oct. 2022 Issue - 60 Vol. 1

Editor in Chief
Mr.Arun B. Godam

32. लोकशाही आणि मतदानाचा हक्क — 110

प्रा. रमेश एकनाथ भारुडकर

33. "नांदेड जिल्ह्यातील उच्च माध्यमिक स्तरावरील आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षणात येणाऱ्या समस्यांचा एक अभ्यास" — 112

स्मिता रामलू लखमावाड , डॉ.ए.पी. गिनगिने

34. भारतीय लोकशाहीतील प्रसारमाध्यमांची भूमिका व महत्व — 115

श्री. मुंगल ऋषिकेश विश्वांबर

35. पं. दीनदयाळ उपाध्याय यांचे लोकशाही व विकेंद्रीकरणाबद्दलचे विचार — 119

डॉ. प्रदीप बस्वराज पाटील

36. लोकशाहीतील प्रसारमाध्यमाची भूमिका आणि महत्त्व — 123

प्रा.डॉ.संजय कोनाळे

37. भारतीय लोकशाहीसाठी सुधारणात्मक उपाय : मतदार जागृती अभियान — 126

सतीश गणपतराव उढाण

38. महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल एक समस्या — 129

प्रा. लोडे परमेश्वर लिंबाजी

39. भारतीय लोकशाहीसाठी भारतीय प्रसार माध्यमाची भूमिका — 131

डॉ.राजाराम पिंपळपल्ले

40. भारतीय लोकशाहीतील जातीयवाद : एक आव्हान — 134

प्रा.मदनहरिसिंग जाधव

41. भारतीय लोकशाही आणी प्रशासकीय सुधारणा — 138

प्रा . खंदारे के.जे.

42. लोकशाही आणि समाजमन — 141

प्रा. डॉ. पुरुषोत्तम शेषराव जुन्ने,

43. भारतीय लोकशाही समोरील सामाजिक समस्या व आव्हाने — 145

डॉ. हरगुळे निवृती रंगनाथ

44. लोकशाही सिद्धांत आणि आवश्यकता — 148

प्रा. डॉ. रमेश शेवाळे

45. "भारतीय लोकशाही आणि मुलभूत गरजा" — 152

प्रा. संदिप कुऱ्हाडे , प्रा. राधा मुरुमकार

46. भारतातील दारिद्र्य एक आव्हान — 154

प्रा.डॉ.रामदास डी. मुकटे

134

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 60 , Vol. 1 Oct. 2022 | Peer Reviewed SJIF | ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

भारतीय लोकशाही समोरील सामाजिक समस्या व आव्हाने

डॉ. हुरगुळे निवृती रंगनाथ
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
शिवाजी महाविद्यालय, हिंगोली

गोषवारा :

१९४७ मध्ये भारत स्वतंत्र झाला आणि जगातील मानवजातीचा एक सहावा भाग एकत्रित रूपात आस्तित्वात आला. जगातील १५ टक्क्यांहून अधिक लोकसंख्या भारतात राहते, परंतु जगातील केवळ १.५ टक्के पैसा भारताकडे आहे. अपार मानव संसाधन, शक्ती आणि प्राकृतिक संपदा विपुल आहे. संविधान आपले मार्गदर्शक तथा भविष्यातील आव्हाने पेलण्याच्या क्षमतेने सुसज्ज आहे. स्वातंत्र्य , समता, बंधुभाव व न्याय हे आपल्या संविधानाचे चार आदर्श आहेत.स्त्री-पुरुष समानता ही संविधानाची मुख्य धारा आहे. सरकारने महिला सुरक्षा, बाल विकासाकरिता अनेक कडक, सुधारित कायदे बनवले, परंतु कायद्याचे रक्षकच महिलांची सुरक्षा धोक्यात आणत आहेत. ज्यांच्यावर अनाथ, शोषित बालकांना आधार देण्याचे, सुधारण्याचे दायित्व, त्यांच्याच हाताखाली आपली मुले सुरक्षित नाहीत. स्वातंत्र्यानंतरही आजही आपण गरीबी आणि, बेकारी, लिंगभेद, जातीवाद, सांप्रदायवाद, प्रांतवाद, भ्रष्टाचार, या समस्यांनी घेरलो आहोत. ७० वर्षांत देशाने सर्व क्षेत्रांत नेत्रदीपक प्रगती केली. अनेक दुर्गम ठिकाणी मूलभूत सुविधांचा शिरकाव झाला तरी नागरिकांच्या मुख्य सुविधांचा दर्जा वाढविण्याची आवश्यकता आहे. सार्वजनिक आरोग्य, शिक्षण, वाहतूक, पाणीपुरवठा, स्वच्छता, महिला सुरक्षा यावर विशेष लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे. श्रीमंत-गरीब, विकसित-अविकसित भाग यातील दरी वाढून विषमता जन्म घेत आहेत, त्यामुळे जे सामाजिक प्रश्न निर्माण होतात ते भारतीय लोकशाही समोर आव्हान ठरत आहेत.

संज्ञा : लोकशाही, गरीबी आणि, बेकारी, लिंगभेद, जातीवाद,सांप्रदायवाद, प्रांतवाद, भ्रष्टाचार,

उदेश्

1. भारतातील सामाजीक समस्या जाणून घेणे.
2. भारतीय लोकशाही समोर आव्हानाचा अभ्यास करणे.

भारतातील सामाजीक समस्या

भारतीय नागरिकांचा आपल्या देशातील कायदे, लोकशाही, सुरक्षा व्यवस्था यावरचा विश्वास आहे. ७० वर्षांत देशाने सर्व क्षेत्रांत नेत्रदीपक प्रगती केली. अनेक दुर्गम ठिकाणी मूलभूत सुविधांचा शिरकाव झाला तरी नागरिकांच्या मुख्य सुविधांचा दर्जा वाढविण्याची आवश्यकता आहे. सार्वजनिक आरोग्य, शिक्षण, वाहतूक, पाणीपुरवठा, स्वच्छता, महिला सुरक्षा यावर विशेष लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे. श्रीमंत-गरीब, विकसित-अविकसित भाग यातील दरी वाढून विषमता जन्म घेत आहेत, लिंगभेद, जातीवाद,सांप्रदायवाद, प्रांतवाद, भ्रष्टाचार, वाढत आहे. त्यामुळे जे सामाजिक प्रश्न निर्माण होतात त्यावर गांभीर्याने विचार होणे आवश्यक आहे.

लिंगभेद

लैंगिक समानता हे लोकशाहीच्या मूलभूत तत्त्वांपैकी एक आहे. भारतीय राज्यघटनेने महिला आणि पुरुषांना समानतेची वागणूक दिली जाईल आणि महिलांविरुद्ध कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही याची खात्री करण्यासाठी राज्याला आज्ञा दिली आहे. मूलभूत अधिकार आणि मूलभूत कर्तव्ये तसेच राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे हे हेतू अगदी स्पष्ट करतात. परंतु महिलांवरील भेदभाव हे जीवनाचे वास्तव आहे. हे लिंग गुणोत्तर, बाल लिंग गुणोत्तर आणि माता मृत्यू दरामध्ये स्पष्टपणे दिसून येते. 1901 पासून पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांची संख्या कमी होत चालली आहे. 1901 मध्ये, लिंग गुणोत्तर 1000 पुरुषांमागे 972 स्त्रिया होते. 1991 मध्ये ते 1000 पुरुषांमागे 927 स्त्रिया इतके खाली आले. 2011 च्या जनगणनेनुसार ती 1000 पुरुषांमागे 940 स्त्रिया आहे जी अजूनही स्त्रियांसाठी अत्यंत प्रतिकूल आहे. काही राज्यांमध्ये, 2011 च्या जनगणनेमध्ये 1000 पुरुषांमागे (हरियाणा) 877 स्त्रिया असे अत्यंत कमी लिंग गुणोत्तर नोंदवले गेले होते, जे दमण आणि दीवमध्ये 618 आणि दिल्लीच्या NCT मध्ये 866 होते. बालकांचे लिंग गुणोत्तर हा अधिक चिंतेचा विषय आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार, भारतातील बाल लिंग गुणोत्तर (0-6 वर्षे) दर 1000 पुरुष मुलांमागे फक्त 914 महिला मुले आहेत. हे 2001 च्या जनगणनेपेक्षा कमी आहे ज्यामध्ये 1000 पुरुष मुलांमागे 927 महिला मुलांचे बाल लिंग गुणोत्तर नोंदवले गेले. पुरूष मुलासाठी प्राधान्य

प्राधान्य, जन्मानंतर लगेचच मुलीला मिळणारी भेदभावपूर्ण वागणूक आणि स्त्री भ्रूणहत्या आणि स्त्री भ्रूणहत्येच्या वाढत्या घटनांसारख्या अनेक कारणांमुळे ते कमी होत आहे. तंत्रज्ञानाचा वापर करून लोक मातांना स्त्रीच्या गर्भाचा गर्भपात करण्यास भाग पाडत आहेत. मुलांच्या तुलनेत मुलींमध्ये बालमृत्यूचे प्रमाण जास्त आहे. नमुना नोंदणी प्रणाली 2004-06 नुसार माता मृत्यूचे प्रमाण प्रति लाख जिवंत जन्मांमागे 254 आहे, जे खूप उच्च मानले जाते.

जातीवाद

लोकशाहीच्या राजकीय प्रक्रियेत जातीवादाने नकारात्मक भूमिका बजावली आहे. किंबहुना संकुचित राजकीय फायद्यासाठी जातीय जाणीवेचे शोषण करण्याचे डावपेच म्हणून जातीवाद बदनाम झाला आहे. जातिव्यवस्था लोकशाहीच्या मुळांच्या विरोधात काम करते. समानता, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती आणि संघटना, निवडणूक प्रक्रियेतील सहभाग, मुक्त प्रसारमाध्यमे आणि प्रेस आणि अगदी विधायी मंच यासारख्या लोकशाही सुविधांचा जातीय अस्मिता जपण्यासाठी गैरवापर केला जातो, जातिवाद देखील सामाजिक चालू ठेवण्यासाठी योगदान देत आहे. उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाचे युग असूनही आपल्या समाजातील जातीची जाणीव नष्ट झालेली नाही आणि जातींचा वापर व्होट बँकेचे राजकारण म्हणून मोठ्या प्रमाणात होत आहे.

आर्थिक असमानता.

भारत हा अनादी काळापासून असमान समाज आहे. अनुसूचित जाती (एससी), अनुसूचित जमाती (एसटी) आणि मागासवर्गीयांना सामाजिक-आर्थिक वंचितांचा सामना करावा लागला आहे. आपल्या समाजात प्रचंड असमानता आहेत जी भारतीय लोकशाहीला गंभीर आव्हान देत आहेत. अधिक चिंताजनक गोष्ट म्हणजे जात आणि राजकारण यांच्या मिश्रणामुळे 'जातीचे राजकारण' आणि 'राजकारणाचे जातिकरण' हे समकालीन भारतीय राजकारणात घडते जे आपल्या लोकशाहीसमोर एक गंभीर आव्हान बनले आहे.

सांप्रदायिकता

सांप्रदायिकता आणि धार्मिक कट्टरतावादाने भारतामध्ये एक अतिशय धोकादायक स्वरूप आणि चिंताजनक प्रमाण प्राप्त केले आहे. ते आपल्या बहुधार्मिक समाजातील सहअस्तित्वाच्या पद्धतीला बाधा आणतात. सांप्रदायिकता हा भारताच्या राष्ट्रवादी अस्मितेचा अपमान आहे आणि त्याच्या विकसित होत असलेल्या धर्मनिरपेक्ष संस्कृतीला एक दुःखद धक्का आहे. हे आपल्या लोकशाही राजकीय स्थैर्याचे विध्वंसक आहे आणि मानवतावादाचा आणि संमिश्र संस्कृतीचा गौरवशाली वारसा नष्ट करणारा आहे. बऱ्याचदा, जातीयवाद हा धर्म किंवा पुराणमतवादाचा समानार्थी शब्द म्हणून चुकीचा वापरला जातो. सांप्रदायिकता ही धार्मिक समुदायावरील राजकीय निष्ठेची विचारधारा आहे. हे एका धार्मिक समुदायाचा इतर समुदायांविरुद्ध वापर करते आणि इतर धार्मिक समुदायांना आपले शत्रू मानते. धर्मनिरपेक्षतेला आणि मानवतावादालाही विरोध आहे

धार्मिक मूलतत्त्ववाद

धार्मिक कट्टरतावाद देखील जातीयवाद्यांना धर्म आणि राजकारण या दोन्हींचे शोषण करण्यास बळ देतो. खरं तर, मूलतत्त्ववाद ही एक विचारधारा म्हणून कार्य करते जी सनातनीकडे परत जाण्याची आणि धर्माच्या मूलभूत तत्त्वांचे कठोर पालन करण्याचा पुरस्कार करते. धार्मिक मूलतत्त्ववादी त्यांच्या संबंधित समुदायांवर त्यांचे विशेष नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी प्रगतीशील सुधारणांना तीव्र विरोध करतात.

प्रादेशिकता

भारतीय लोकशाही देखील प्रादेशिकतेशी झगडत आहे जी प्रादेशिक असमानता आणि विकासातील असमतोलाचा परिणाम आहे. देशातील विकास प्रक्रियेचे उद्दिष्ट सर्व प्रदेशांची वाढ आणि विकास हे असले तरी, दरडोई उत्पन्न, साक्षरता दर, आरोग्य आणि शैक्षणिक पायाभूत सुविधा आणि सेवांची स्थिती, लोकसंख्येची स्थिती आणि औद्योगिक आणि कृषी विकासाच्या पातळीतील फरकांच्या बाबतीत प्रादेशिक असमानता आणि असमतोल अस्तित्वात आला. राज्यांमध्ये आणि राज्यामध्ये प्रादेशिक असमानतेचे अस्तित्व आणि सातत्य यामुळे दुर्लक्ष, वंचित आणि भेदभावाची भावना निर्माण होते. या परिस्थितीमुळे नवीन राज्यांची निर्मिती, राज्यांना स्वायत्तता किंवा अधिक अधिकार किंवा देशापासून अलिप्तता या मागण्यांमध्ये प्रादेशिकता प्रकट झाली आहे. जेव्हा या हितसंबंधांचे राजकारण केले जाते आणि गुप्त राजकीय हेतूंसाठी प्रादेशिक चळवळींना प्रोत्साहन दिले जाते तेव्हा समस्या सुरू होते. अशी अस्वास्थ्यकर प्रादेशिक किंवा उप-प्रादेशिक देशभक्ती कर्करोगजन्य आणि विघटनकारी आहे. सततच्या प्रादेशिक असमतोलामुळे आपल्या देशाच्या काही भागात अतिरेकी चळवळींना चालना मिळाली आहे. जम्मू आणि काश्मीरमधील फुटीरतावादी किंवा आसाममधील उल्फा (युनायटेड लिबरेशन फ्रंट ऑफ आसाम) किंवा ईशान्येकडील विविध गटांच्या मागण्या या भारतीय राजकारणासाठी गंभीर चिंतेचा विषय आहेत.

भ्रष्टाचार

सार्वजनिक जीवनातील भ्रष्टाचार हा भारतातील प्रमुख चिंतेचा विषय आहे. 2011 मध्ये, ट्रान्सपरन्सी इंटरनॅशनलच्या करप्शन परसेप्शन इंडेक्स (CPI) मध्ये भ्रष्ट म्हणून परिभाषित केलेल्या 183 देशांपैकी भारत 95 व्या क्रमांकावर होता. खरे तर, जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत भ्रष्टाचार बोकाळलेला आहे, मग तो जमीन आणि मालमत्ता, आरोग्य, शिक्षण, वाणिज्य आणि उद्योग, शेती, वाहतूक, पोलीस, सशस्त्र दल, अगदी धार्मिक संस्था किंवा आध्यात्मिक साधनेची ठिकाणे असोत. राजकीय, नोकरशाही आणि कॉर्पोरेट क्षेत्र या तिन्ही पातळ्यांवर भ्रष्टाचार गुप्त आणि उघडपणे अस्तित्वात आहे. राजकारणी, नोकरशहा आणि उद्योगपती यांच्यातील संगनमताचा परिणाम भ्रष्टाचार आणि

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 60 , Vol. 1 Oct. 2022	Peer Reviewed SJIF	ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

भ्रष्ट व्यवहारात झाला आहे. भ्रष्टाचाराच्या तंबूचा परिणाम न्यायव्यवस्थेसह सरकारच्या सर्व अवयवांवर झाला आहे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, निवडणूक प्रक्रियेतील भ्रष्टाचार आणि विविध पातळ्यांवर निवडणुकीत भाग घेणाऱ्या मतदारांना लाच देणे ही आता सामान्य बाब झाली आहे. भ्रष्टाचार हे राजकीय अस्थिरतेचे आणि संस्थात्मक ऱ्हासाचे लक्षण आहे, जे शासनाच्या वैधतेला आणि योग्यतेला गंभीरपणे आव्हान देत आहे. आपण नागरिक या नात्याने कोणत्याही स्तरावर भ्रष्ट व्यवहार न करण्याची शपथ घेतली पाहिजे आणि आपल्या देशातून भ्रष्टाचार नष्ट करण्यात योगदान दिले पाहिजे.

नीष्कर्ष :

1) भारतीय लोकशाहीला जातीयवाद, सांप्रदायिकता आणि धार्मिक कट्टरता यासारख्या गंभीर आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे.
2) प्रादेशिक असमानता आणि विकासातील असमतोलाचा परिणाम आहे.
3) सार्वजनिक जीवनातील भ्रष्टाचार हा भारतातील प्रमुख चिंतेचा विषय आहे.
4) धार्मिक मूलतत्त्ववादी त्यांच्या संबंधित समुदायांवर त्यांचे विशेष नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी प्रगतीशील सुधारणांना तीव्र विरोध करतात.

सारांश

'भारतातील सर्वांत मोठी समस्या आर्थिक आहे' असे उद्गार १९४७ साली नेहरूंनी काढले होते. आपण लोकसंख्येवर नियंत्रण राखू शकलो नाही तर समस्यांवर समाधान न निघता उलट ती वाढतच जाते. शिक्षणाचा साधनाच्या रुपात राष्ट्रीय विकासाचा प्रयोग करण्यात आम्ही पूर्ण निष्फळ ठरलो आहोत, त्याचे मुख्य कारण हे लोकसंख्या आहे. लोकसंख्या नियंत्रण, शिक्षणाचा प्रसार आणि नीतीमूल्यांचे जतन हे तीन उद्देश सशक्त असले पाहिजेत. कुटुंब नियोजन शासन आणि जनता याचे एकत्रित उत्तरदायित्व आहे. शिक्षणाचा आणि कुटुंबनियोजनाचा गहन संबंध आहे. जिथे जन्मदर अल्प असतो तिथे शिक्षणाचा स्तर उंच असतो. केरळ राज्य यांचे उत्तम उदाहरण आहे. आपला देश लोकशाहीला समर्पित असला तरी विशेषाधिकार आणि वर्गाच्या आधारावर विभाजित होत आहे. आपले गणतंत्र समानतेचा पुरस्कार करीत असले तरी वास्तविक रुपात जातीधर्माच्या दलदलीत रुतले आहे. अभिव्यक्ति आणि कार्याची स्वतंत्रता या नावाखाली अपराध्यांची संख्या वाढवत आहोत. त्यामुळे कायद्याचे निष्ठेने पालन करणाऱ्यांचे जगणे मुश्कील बनले आहे. सांप्रदायिक घृणा, भाषेचा उन्माद तथा प्रादेशिकतेची भावना देशाच्या अखंडतेच्या मनावर घाव घालते. जात, धर्म, वर्ग, भाषा आदींच्या कारणामुळे अराजक माजवणाऱ्यांच्या हातात एक नवीन शस्त्र मिळाले आहे. नागरिकांच्या समस्या सोडवण्यासाठी असलेली संसद राजकीय आखाडा बनली आहे. संसद, विधानसभा, न्यायव्यवस्था, अन्यायग्रस्तांना न्याय मिळवून देण्यास अपयशी ठरत असल्याची भावना सर्वत्र रुजत आहे. आज नागरिकांचा अमूल्य वेळ प्रतिदिन नोकरशाहीच्या असंवेदनशील आणि उदासीन वृत्तीमुळे नष्ट होत आहे. भ्रष्टाचारामुळे सर्वसामान्यांचे कंबरडे मोडले आहे. आपल्या देशातील सर्वात मोठी दुर्भाग्यपूर्ण समस्या म्हणजे जे लोक पात्र आहेत, ज्यांना दूरदृष्टी आहे, जे ज्ञानी तथा चारित्र्यवान आहेत, ते राजकारणापासून दूर असून सध्याच्या अंधारमय राजकीय वातावरणात त्यांची निवडून येण्याची संभावना नगण्यच आहे..७० वर्षांत देशाने सर्व क्षेत्रांत नेत्रदीपक प्रगती केली. अनेक दुर्गम ठिकाणी मूलभूत सुविधांचा शिरकाव झाला तरी नागरिकांच्या मुख्य सुविधांचा दर्जा वाढविण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१०. अर्थबोधपत्रिका, खंड ९, अंक १०, भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनी, जानेवारी २०११.
११. अर्थबोधपत्रिका, खंड १०,अंक १०, भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनी, जानेवारी २०१२.
१२. अर्थबोधपत्रिका, खंड १०, अंक १२, भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनी, मार्च २०१२.
१३. आधुनिक राजकीय विचारप्रणाली , डॉ. दिलिपसिंह, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, जानेवारी २०१५.
१४. समकालीन भारतीय राजकारणाचे विश्लेषण, सुहास पळशीकर, मराठी वाचनसाहित्य मालिका क्र. २, राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन विभाग पुणे विद्यापीठ, मे २००९.
१५. महिला सबलीकरण, डॉ. विलास आढाव, पुणे विद्यापीठ, २००९.
१६. धर्म आणि राजकारण विपर्यास आणि वस्तुस्थिती, प्रकाश बाळ/किशोर बेडकिहाळ, अक्षर प्रकाशन/ आंबेडकर अकादमी, सातारा, २००४.
१७. विचारशलाका समकालीन सामाजिक चळवळी विशेषांक, प्रा. नागोराव कुंभार, लातूर, २०१६.